

Теоретичні проблеми визначення

поняття доказу в кримінальному судочинстві України

П. В. Прилуцький

кандидат юридичних наук, ст. викладач
Черкаського факультету Національного
університету «Одеська юридична академія
України»

У статті розглядається проблемне для кримінального процесу питання поняття доказів. Актуальність проблеми пов'язана з необхідністю визначеності центральної категорії доказового права в контексті подальшого реформування кримінального процесу в Україні.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне судочинство, доказ, доказування.

В статье рассматривается проблемный для уголовного процесса вопрос определения доказательства.

Актуальность проблемы связана с необходимостью определения центральной категории доказательственного права в контексте последующего реформирования уголовного процесса Украины.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовное судопроизводство, доказательство, доказывание.

The problem for criminal procedure question of decision of proof is examined in the article. Actuality of problem is related to the necessity of decision of central category of evidential right for the context of subsequent reformation of criminal procedure of Ukraine.

Keywords: criminal procedure, criminal trial, proof, proving.

Поняття «докази» є наріжним каменем процесуальної науки і водночас її фундаментальною категорією. Цій проблемі у дореволюційний період багато уваги приділяли вчені – процесуалісти: І. Я. Фойницький, А. Є. Володимиров, В. Д. Спасович, в радянський час її розробляли М. А. Чельцов, М. С. Строгович, І. І. Мухін, Ф. Н. Фаткуллін, Ц. М. Каз, П. А. Лупинська, Л. М. Карнеєва, Л. Д. Кокорев, А. Р. Ратинов, Н. Я. Якубович, надбанням вітчизняної науки в цьому напрямку є праці М. М. Михеєнка, М. Й. Стефана, Ю. М. Грошевого, С. М. Стахівського та ін.

Однак, порушене питання, на сьогодні, незважаючи на багаторічну дискусію, не є остаточно вирішеним. Воно потребує подальшого дослідження, наукового обговорення та обґрунтування в контексті реформування кримінального процесу України на засадах змагальності, демократизму та дотримання прав людини.

Для того, щоб правильно аналізувати сучасний стан цієї проблеми, необхідно дослідити її в контексті історико-правового розвитку.

Так, відомий юрист XVIII-XIX ст. Ієремія Бентам визначав докази як загальну назву, яка дається кожному факту, коли він подається на розгляд судді з метою сформуванню в останнього переконання в існуванні факту, який повинен стати підставою для судового вироку [1].

Зокрема, А. В. Владимиров визначав, що кримінальним доказом називається будь-який факт, що має на меті викликати у судді переконання в існуванні чи неіснуванні якої-небудь обставини, що складає предмет судового дослідження [2, 133].

Але вже в ті часи існувала думка, що докази – це не факти, а конкретні дані. Коли ми пізнаємо відомі явища, коли зі змісту, зв'язку і відносин між предметами приходимо до відомого переконання, то називаємо ті дані, які породили в нас це пе-

реконання, доказами, – писав В. Д. Спасович [3, 174].

І. Я. Фойницький вказував, що основне завдання у встановленні обставин скоєного злочину – зібрати відомості про факти, які мають до них будь-яке відношення, і з точністю встановити їх достовірність [4].

У 1930-х роках минулого століття виникла концепція подвійного розуміння доказів. Згідно з цією концепцією, поняття доказів включало два значення:

- 1) факти, на підставі яких встановлювались обставини, що входять до предмета доказування;
- 2) джерела доказів, які містять дані про факти.

Прибічники цієї концепції розглядали як докази окремо і факти (фактичні дані), і процесуальні джерела цих доказів. Останні, крім того, вони ще називали засобами доказування [5, 92; 6, 92].

Багато прихильників здобула позиція тих процесуалістів, які вважають, що фактичні дані та їхні процесуальні джерела становлять нерозривну єдність. На їхню думку, ці фактичні дані та їхні джерела з'єднані в одному понятті, як два його необхідних елементи, які у відриві один від одного не утворюють доказу [7, 14].

Однак окремі науковці не сприйняли такого підходу до визначення поняття доказів. М. А. Чельцов відстоював своє бачення цієї проблеми і наголошував, що під доказами слід розуміти тільки факти, а не фактичні дані. Доказування зводиться до оперування фактами, які не можуть бути сумнівними або недоброякісними: вони або існують, або ні [8, 137].

В той же час, термін «фактичні дані», введений законодавцем, теж не давав відповіді на всі запитання. Що ж слід розуміти під фактичними даними? З цього приводу думки науковців розділились. Одні вчені приєднались до позиції М. А. Чельцова і вважали, що під фактичними даними необхідно розуміти тільки факти [9, 23-24],

інші – факти та відомості про них [10, 118], на думку третіх, фактичні дані – це лише відомості про факти [11, 80; 12, 22].

Розглянемо детальніше кожну з цих позицій. Оскільки в першому випадку науковці пов'язують поняття «доказів» з поняттям «факт», то слід розглянути суть і тлумачення цього терміна.

Тлумачний словник української мови визначає «факт» як «дійсну, невігадану подію, дійсне явище; те, що сталося, відбулося насправді» [13, 667].

В юридичній науці та практиці виділяються два види фактів: факти – явища дійсності і факти – форма людського знання. Природа пізнання є такою, що веде до «роздвоєння світу» (реальний світ і його образ, представлений у мові та знааннях), внаслідок цього в юридичній дійсності неминує існування юридичного факту в двох площинах: і як факту реального життя, і як факту – знання. Цілоком очевидно, що ні слідчий, ні суддя не мають справи з подією злочину як з фактом реального життя.

Ряд процесуалістів і криміналістів дотримуються інформаційної концепції поняття доказів. Вони погоджуються з тим, що термін «відомості» в понятті доказів є більш прогресивним, ніж фактичні дані. Прогрес цей полягає в тому, що термін «дані» некоректний, оскільки вже давно використовується в інформатиці та суміжних з нею науках в такому значенні, як «інформація, подана у формалізованому вигляді, який дозволяє передати, зберігати і обробляти її за допомогою ЕОМ» [14, 55].

Н. Вінер дає таке визначення терміна «інформація»: «Информация – это обозначение содержания, полученного из внешнего мира в процессе нашего приспособления к нему наших органов чувств» [15, 3].

Для нас має інтерес питання про інформаційний бік вчинків, дій людей, тобто один із видів подій. Зміни, що пов'язані

з подією, є доказами, і міра зв'язку доказів з подією, до якої вони відносяться, знаходяться у прямій залежності від кількісного і якісного змісту цих змін, є доказовою інформацією [16, 117].

Крім того, з позиції окремих авторів, поняття «відомості» є дуже близьким за значенням до поняття «інформація», у зв'язку з чим простежується тенденція до остаточного утвердження інформаційної концепції доказів. Згідно з названою концепцією, докази і їхні джерела являють собою інформаційний сигнал, де докази (відомості) є змістом, джерела доказів є їхньою формою, а спосіб подання інформації (за допомогою букв, знаків, цифр) виступає як код.

З цього приводу М. В. Салтевський наголошує: «Нині доцільно використовувати термін «інформація», що відповідає сучасному рівню розвитку кібернетики, інформатики та інформатизації всієї соціальної діяльності, в тому числі й правоохоронної. Інформація – більш широке поняття, що включає в себе не тільки відомості про матеріальне джерело, а й міру визначеності цих відомостей, рівень знань про матеріальне джерело, повідомлення» [17, 64-67].

Уявляється, що така позиція є не зовсім правильною. Адже, як справедливо відзначає І. М. Лузгін, субстанцію судового доказу дійсно утворює інформація. Однак для визначення поняття доказів у кримінальному процесі поняття сигналу інформації не може бути використано, оскільки воно характеризує спосіб передачі інформації, її переміщення в часі та просторі, але не розкриває юридичної природи судового доказу [18, 83].

Є. Є. Подголін пропонує розглянути поняття доказів з позицій науки семіотики. В перекладі з грецької мови семіотика – це наука про знаки і знакові системи, а також про природні й штучні мови як знакові системи [19, 278]. На його думку, пра-

вмірність звертання до семіотики пояснюється тим, що весь процес доказування є комунікативною діяльністю суб'єктів доказування і являє собою повідомлення, передачу відомостей від одного суб'єкта до іншого, і саме таку передачу, за якої не просто повідомляється про що-небудь, а наводяться підстави, докази, що відомості є істинними, адекватними дійсності [20, 66].

На нашу думку, такий підхід до розкриття поняття доказів найменшою мірою допомагає з'ясувати цю проблему, оскільки зовсім не розкриває змісту терміна «фактичні дані». Невипадково ця позиція не одержала свого подальшого розвитку в процесуальній літературі.

Тепер стосовно того, що доказами є і факти, і фактичні дані. На наш погляд, ставити знак рівності між поняттями «факти» і «фактичні дані» не слід.

Якщо погодитися з тим, що фактичні дані є фактами реальної дійсності, то виникає цілий ряд запитань: звідки в процесі доказування вони з'являються у кримінальній справі? яким чином показання фізичних осіб, документи, інші джерела можуть містити факти реальної дійсності, те, що мало місце в минулому? в чому тоді смисл перевірки і оцінки цих фактів, і як вони передаються на подальші стадії судочинства?

Аналіз позицій науковців свідчить про те, що автори, які вживають термін «фактичні дані» не завжди замислюються над його смисловим значенням.

А таке ставлення лише призводить до зайвої полеміки в теорії доказів, вироблення не завжди правильних положень, які негативно відбиваються на практичній діяльності органів досудового розслідування та суду.

Аналіз етимологічного значення терміна «фактичні дані» вказує на те, що термін «фактичний» означає «такий, що відповідає об'єктивній дійсності і є матеріалом

для певних висновків» [21, 667], а термін «дані» визначається як «відомості, що необхідні для якого-небудь висновку, рішення» [22, 207].

Тому, на наш погляд, найбільш правильною і плідною є позиція науковців, які трактують фактичні дані лише як «відомості про факти».

Адже, як уже частково відзначалося, факти – це явища дійсності, які, як правило, відносяться до минулого і недоступні для безпосереднього сприйняття слідчим або судом. Для того, щоб факт був використаний при доказуванні, він має бути пізнаний, тобто відображений свідомістю людини.

Вищою формою відображення є психічне відображення, яке виявляється в розумовій діяльності людини. В результаті впливу тієї чи іншої події (зокрема злочину) на органи відчуттів у мисленні людини існують, взаємодіють, рухаються не речі, не предмети, а їхні образи, відомості про них [23, 202].

Тому важко погодитися з Р. Г. Домбровським, який відзначає, що учасники кримінального судочинства оперують фактами-подіями минулого, які попередньо увійшли до сфери їхньої пізнавальної діяльності й тим самим перетворилися на форму думки, тобто оперують фактами, що перетворилися на фактичні дані [24, 37].

Крім того, якщо ж фактичні дані розуміти як факти, то було б безглуздо вимагати від суду безпосередньо досліджувати докази у кримінальній справі.

Ні слідчий, ні суд не можуть оперувати фактами, а лише знаннями (відомостями) про ці факти. І саме ці відомості про факти допомагають слідчому відновити модель події, яка мала місце в минулому. Не слід також об'єднувати в одне ціле зміст і форму доказів, тобто відомості про факти і їхнє процесуальне джерело. Звичайно, вони органічно пов'язані між собою, але не утворюють єдиного цілого.

Не можна погодитися також з позицією тих науковців, які, даючи визначення поняття доказів у кримінальному процесі, включають до нього лише «будь-яку інформацію» або «будь-які відомості», але випускають при цьому термін «факти». Необхідно підкреслити, що саме термін «відомості про факти» є таким, що найбільш повно тлумачить зміст доказів.

Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський вважають, що під доказами у кримінальному судочинстві слід розуміти будь-які відомості про факти, котрі одержані в установленому законом порядку та за допомогою яких орган розслідування, прокурор і суд встановлюють наявність чи відсутність суспільно небезпечного діяння, винуватість або невинуватість особи, яка його вчинила, та решту обставин, що мають значення для встановлення істини і правильного вирішення справи [25, 91].

Доречно поставити питання, а що є змістом поняття «докази»? З якого моменту інформація про оточуючий на світ, факти, або фактичні набувають статусу доказів? Яка процесуальна особа і на підставі чого має констатувати, що саме ця інформація має визнаватися доказами? Ці питання потребують ретельного дослідження.

За даними В. П. Гримка, кримінально-процесуальний закон жодної із держав Євросоюзу не містить легального визначення доказів [26, 3].

Докази – одержані у встановленому законом порядку відповідними органами фактичні дані, що містять інформацію, необхідну для правильного вирішення кримінальних, цивільних та інших судових справ [27, 270].

Згідно з вітчизняним визначенням цього поняття, доказами в кримінальній справі є всякі фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчи-

нила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (ч.1 ст. 65 КПК України).

Під «фактичними даними» розуміють не самі факти, а відомості про них. «Факти – це події, явища дійсності, які не можна «приєднати до справи». Тому в процесі доказування слідчий, суд та інші особи оперують відомостями про ці події та явища, зафіксованими в показаннях допитаних осіб, документах та інших джерелах доказів.

Отже, відповідно до ст. 65 КПК України суд у вироківі, а слідчий у постанові встановлюють один основний юридичний факт – наявність або відсутність злочину, який складається з трьох юридичних фактів: 1) події злочину; 2) вчинення злочину особою, яка притягається до кримінальної відповідальності; 3) винуватості особи, яка вчинила це діяння» [28, 48-49].

З точки зору згаданого автора, доказами є фактичні дані, які мають юридичне значення, отримані в процесуальному порядку із встановлених законом джерел спеціально уповноваженими на те державою суб'єктами для здійснення доказування.

Із вищенаведеного випливає, що не будь-яка інформація стає доказом у кримінальному процесі. Для цього потрібно, щоб вона відповідала певним критеріям. По-перше, інформація повинна мати властивість факту, тобто відображати дію чи подію об'єктивної реальності. По-друге, факт об'єктивної реальності повинен мати властивість його суб'єктивного сприйняття, тобто містити фактичні дані. Фактичні дані – це інформація про факт, яка може бути сприйнята за допомогою органів чуттів та проаналізована за правилами логіки. По-третє, доказами є лише ті фактичні дані, які мають юридичне значення в кримінальному процесі, тобто дають нам можливість відповісти на два головних питання: чи причетна особа до вчиненого злочину і чи винна вона в його скоєн-

ні? По-четверте, фактичні дані, що мають доказове значення, повинні бути отримані у строго регламентованому процесуальному порядку із чітко визначених законом джерел. По-п'яте, збирати, закріплювати докази мають право лише ті суб'єкти, які спеціально уповноважені на те державою. По-шосте, докази необхідні для здійснення доказування винності чи невинності підсудного у вчиненому злочині.

З якого моменту (на якій стадії) розслідування і розгляду кримінальної справи виникають докази?

Для того, щоб правильно відповісти на це питання, необхідно проаналізувати виникнення і розвиток кримінальної справи. Так, на стадії дослідчої перевірки повідомлень і заяв про вчинений злочин не може йти мова ні про які докази, оскільки орган дізнання чи слідчий оперує позапроцесуальною (оперативною) інформацією. Цю інформацію, яка стосується ймовірного злочину, необхідно ретельно перевірити й оцінити, для того, щоб на подальшій стадії досудового розслідування вона могла набути якостей «фактичних даних». Адже поняття «фактичних даних» є вужчим порівняно з поняттям «інформація» і стосується лише події злочину. Кримінально-процесуальний закон, як виняток, допускає провадження огляду місця події, зняття інформації з каналів зв'язку та вилучення кореспонденції, проведення обшуку до порушення кримінальної справи. З якого моменту результати, отримані в ході цих процесуальних дій, можна вважати «доказами»? На наш погляд, не раніше ніж з моменту порушення кримінальної справи. Більше того, вважаємо, що все, що отримано для здійснення доказування пред'явленого обвинувачення, по суті, не є доказом, а лише фактичною доказовою інформацією (даними), необхідними для такого доказування. Фактично, доказом можна називати лише те, що визнано таким в результаті судо-

вого розгляду та покладено в основу вироку. Наведена позиція підтверджується етимологією терміна «доказ», оскільки передбачає вербальне доведення перед суддею істинності своєї позиції у справі в рамках змагального і симетричного процесу. Мовчанням доказати свою позицію не можливо! Мовчання може лише бути розцінено, як згода з позицією, аргументами, доказами іншої сторони. Тому при уточненні поняття «доказ» необхідно вести мову саме про «судовий доказ». Наведена позиція обґрунтовується положенням ст. 62 Конституції України, яка значає, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. При цьому, згідно з ч. 2 ст. 323 КПК України, суд обґрунтовує вирок лише на тих доказах, які були розглянуті в судовому засіданні. Таким чином, в цій нормі КПК України йде мова саме про «судові докази». Тому якщо суд не прийняв і не розглянув з якихось причин (наприклад, у зв'язку з недостовірністю, неналежністю, недопустимістю) «докази», надані досудовим слідством, то якщо вони і були покладені в основу пред'явленого обвинувачення, але, по суті, вони не є доказами, так як суд їх відхилив.

Ситуація, що склалася в сучасному процесуальному законодавстві з порушеного питання, є, на наш погляд, помилковою. Адже не може бути в одному процесі двох різновидностей доказів: доказів досудового слідства та судових доказів. Однозначно, в сучасному кримінальному процесі мова може йти лише про судові докази, які виникають тільки після оцінки і перевірки фактичних даних, що наводяться сторонами в обґрунтування своїх позицій у справі, з підстав достовірності, належності та допустимості, та визнання їх доказами лише в результаті судового розгляду.

Список використаної літератури

1. *Бентам И.* О судебных доказательствах. – К., типография М. П. Фрица, 1876. – 435 с.
2. *Владимиров А. Е.* Учение о доказательствах: Части: общая и особенная. – Тула: Автограф, 2000. – 464 с.
3. *Спасович В. Д.* О теории судебно-уголовных доказательств в связи с судоустройством и судопроизводством. – Спб., 1861. – 432 с.
4. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства. – Т. 2. – СПб.: Альфа, 1999. – 573 с.
5. *Трусов А. И.* Основы теории судебных доказательств. – М.: Госюриздат, 1960. – 176 с.
6. *Арсеньев В. Д.* Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1964. – 180 с.
7. *Ульянова Л. Т.* Оценка доказательств судом первой инстанции. – М.: Госюриздат, 1959. – 167 с.
8. *Чельцов М. А.* Советский уголовный процесс. – М.: Госюриздат, 1951. – 511 с.
9. *Каз Ц. М.* Доказательства в советском уголовном процессе. – Саратов: СГУ, 1960. – 106 с.
10. *Лукашевич В. З.* О понятии доказательств в советском уголовном процессе// Правоведение. – 1963. – №1. – С.118-124.
11. *Михеенко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К.: Вища школа, 1984. – 134 с.
12. *Карнеева А. М.* Доказательства в советском уголовном процессе. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1988. – 65 с.
13. *Новий тлумачний словник української мови.* – Т. 4. – К.: Перун. – 941 с.
14. *Коуров А. В.* Словарь-справочник по информатике. – Минск: Амалфея, 2000. – 386 с.
15. *Винер Н.* Кибернетика и общество. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 200 с.
16. *Белкин А. Г.* Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. – М.: Норма, 2007. – 528 с.
17. *Салтєвський М. В.* Ще раз про поняття доказів у проєкті КПК України// Право України. – 2000. – №11. – С. 64-66.
18. *Лузгин И. М.* Методологические проблемы расследования. – М.: Союзиздат, 1973. – 215 с.
19. *Кратный словарь иностранных слов.* – М.: Рус. яз., 1991. – 471 с.
20. *Подголин Е. Е.* Понятие доказательств в уголовном судопроизводстве (семиотические аспекты)// Правосудие. – 1978. – №2. – С. 64-70.
21. *Новий тлумачний словник української мови.* – Т. 4. – К.: Перун. – 941 с.
22. *Великий тлумачний словник української мови/ Автор, керівник проекту і гол. ред. В. Т. Бусел.* – К.: Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. – 1400 с.
23. *Теория доказательств в советском уголовном процессе.* – М.: Юридическая литература, 1973. – 735 с.
24. *Домбровский Р. Г.* Факты как средства доказывания в уголовном процессе// Теория и практика установления истины в правоприменительной деятельности. – Иркутск, 1985. – С. 37-39.
25. *Грошевий Ю. М., Стахівський С. М.* Докази і доказування у кримінальному процесі. Науково-практ. посіб. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. – 272 с.
26. *Гримко В.* Кримінально-процесуальні докази: поняття, структура, характеристика, класифікація. – Дніпропетровськ, 2002.
27. *Михеенко М. М., Стефан М. Й.* Докази/ Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – Т. 2: Д-Й. – К.: Укр. енцикл., 1999. – 744 с.
28. *Зейкан Я. П.* Захист у кримінальній справі: Наук.-практ. посіб. – К.: Вища шк., 2002. – 271 с.